

TRANSLATIO CADAVERIS – ASPECTE LEGATE DE CADRUL JURIDIC REFERITOR LA TRANSPORTUL DEFUNCȚILOR ÎN PROVINCIIILE DANUBIENE

*Lucian-Mircea Mureșan**, *Ioana Mureșan***

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrilă Simion”; lucianmuresan70@yahoo.com

** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale “Gavrilă Simion”; ioana.cretulescu@yahoo.com

Abstract. Among the most notable concerns of antiquity was what happened to a Roman citizen who died far away from home, be it either in times of peace or war for both civilians and those in the service of Rome. While the majority resorted to being locally interred, we have to take into consideration the high esteem the ancient Romans had for the cult of the dead and the importance to be buried alongside their ancestors, and thusly resorting to the idea of transporting the deceased’s remains back home to their family with the intent of performing the proper funerary rites by its members. Our paper is focused on answering a series of questions concerning this aspect with the aid of ancient sources such as epigraphy, literary and legal works of the time, questions such as: what was the legal background for moving remains from one place to another; who were the persons who resorted to this practice; and are persons of high social status more likely to be transported back home than regular civilians. The purpose of our analysis is to take a glimpse and partially reconstruct the life and death of the inhabitants living in the settlements situated on the Danubian limes.

Keywords: *translatio cadaveris*, ancient sources, Roman law, commemoration, Danubian provinces.

Cu toate că moartea este un fenomen ce apare frecvent, niciodată nu încetează a marca viețile oamenilor într-un fel sau altul, indiferent de cultură, epocă sau arie geografică, comportamentul omului în fața morții reprezentând o permanentă sursă pentru studiul specialiștilor din variate domenii de specialitate. Atitudinea vechilor romani în fața dispariției unei ființe apropiate a reușit să incite interesul cercetătorilor timp de aproape două secole, monumentele funerare și eventualele rămășițe umane asociate parcă sfidând trecerea timpului.

Fenomenul comemorării funerare indică o mare varietate de exprimări ale unor identități asumate, oferind infomații vitale legate de locul de baștină, originea etnică, statutul social și, uneori, chiar al locului decesului, contribuind astfel la identificarea în spațiu și timp a mobilității locuitorilor Imperiului¹. Chiar și repatrierea rămășițelor

¹ Vezi în acest sens și Hope, 2003.

umane poate fi descrisă ca un tip anume de mobilitate în cadrul lumii romane. Întoarcerea bărbaților și femeilor decedați departe de casă la locul de reședință este o practică, deși neobișnuită, bine atestată pentru lideri de stat, personalități marcante și eroi, chiar și pentru oameni obișnuiți, un fenomen în vigoare și în zilele noastre².

Studii recente legate de fenomenul de *translatio cadaveris*³ au demonstrat că repatrierea cadavrelor este mult mai răspândită, atât din punct de vedere social cât și geografic, decât se știa în general până acum. În ciuda numărului relativ mic de evidențe epigrafice la scara întregului Imperiu ce atestă acest fenomen⁴, sursele literare abundă de informații legate de repatrierea rămășițelor pământești ale regilor, împăraților și ale rudelor lor, precum și ale altor membri ai elitei greco-romane. Chiar mai mult, discrepanța dintre raritatea epigrafelor relevante și abundența surselor literare și juridice este atât de evidentă încât, luate separat, prezintă imagini cu totul diferite ale aceluiași fenomen. Numărul mic de dovezi epigrafice relevante subiectului discutat poate fi legat și de dificultatea selectării inscripțiilor relevante, ținând cont de faptul că nu există formule epigrafice standard, nici în limba latină nici în greacă⁵, ce ar putea indica transportul defuncțiilor la distanță.

Cu toate acestea, evidențele epigrafice indică o largă răspândire a fenomenului, atât în timp cât mai ales în spațiu. Dacă în Orientul elenistic fenomenul atestat epigrafic indică o prevalență a unei elite mai degrabă culturale decât una politică sau economică, în mediul latin diferențe față de predecesorii greci există, însă nu în esența fenomenului în sine. Transportul defuncțiilor la mare distanță continuă să fie practicat, însă acum centrul principal se mută din marile centre urbane ale Asiei Mici către Roma, iar sursele literare abundă în mențiuni.

Este suficient să menționăm doar acele cazuri faimoase de repatriere ale rămășițelor pământești relatate în aceste surse literare pentru a indica faptul că avem de a face cu un fenomen dacă nu banal, mai degrabă frecvent în epocă. Astfel, poate cele mai des întâlnite cazuri sunt cele ale repatrierii rămășițelor unor personaje celebre, aflate în vârful ierarhiei statului roman la un moment dat în istorie, precum Sulla, adus de la Cumae la Roma pentru a fi incinerat⁶ sau consulii Aulus Histius și Gaius Vibius Pansa, uciși la Mutina în 43 îHr și înmormântați pe Câmpul lui Marte⁷. Mai mult, demn de menționat este și episodul în care Caesar ordonă repatrierea rămășițelor cinerale ale lui Pompei⁸ și Marc Antoniu pe cele ale lui Brutus⁹ după înfrângerea acestora¹⁰. Trupul

² Tybout, 2016, p. 390.

³ De Visscher, 1963; Kaser, 1978; Cracco Ruggini, 1995; Estiez, 1995; Laubry, 2007; Paturet, 2007; Carroll, 2009; Tybout, 2016.

⁴ Până în prezent, au fost adunate doar câteva zeci de astfel de exemple, atât în limba greacă cât și în latină, la scara întregii lumi greco-romane, datând din epocă elenistică până în antichitatea târzie – în acest sens, vezi cataloagele de inscripții grecești și latine referitoare la subiectul discutat în Laubry, 2007, p. 181-188 și Tybout, 2016, p. 422-437.

⁵ Tybout, 2016, p. 402

⁶ *Plut., Vit.Sull.*, 38.1-3. Traducere după Perrin, 1916, p. 443-445.

⁷ *App., B Civ.*, 3.76. Traducere după White, 1913, p. 97.

⁸ *Plut., Vit.Pomp.*, 80. Traducere după Perrin, 1917, p. 325.

lui Drusus a fost transportat de pe Rin la Roma, fiind însoțit pe tot parcursul călătoriei de împăratul Tiberius, ce a parcurs întreaga distanță pe jos¹¹, în timp ce Germanicus a fost incinerat cu scopul de a fi transportat din Antiohia pe Orontes la Roma¹². Împărații își găseau mereu drumul înapoi spre Cetatea eternă după moarte, Augustus (de la Nola)¹³, Traian (din Cilicia)¹⁴ și Septimius Severus (de la Eboracum)¹⁵ fiind doar câteva exemple ce se numără printre frecventele cazuri de “repatrieri imperiale”.

Observăm că episoadele mai sus amintite relatate de autorii antici fac referire în majoritatea cazurilor de situații în care moartea acestor personaje marcante a survenit pe câmpul de luptă. Însă ce se întâmpla cu simplii soldați sau personalul militar care își găsea sfârșitul departe de casă? Impresionanta mobilitate a armatei romane nu mai este de mult timp un subiect necunoscut¹⁶, determinând astfel soldații să călătorească departe de locul de baștină sau rezidență în vederea asigurării *Pacis Romanae*.

Mobilitatea nu sista nici după moarte pentru o categorie specifică a locuitorilor Imperiului¹⁷. Acțiunile ce trebuiau să fie luate după trecerea în neființă a unui soldat depindea de circumstanțele în care a survenit moartea acestuia, fie pe timp de pace sau război. Dacă pe timp de pace soldații, de regulă, erau înmormântați în exteriorul castrului unde erau cantonați, ce se întâmpla însă cu acei soldați căzuți la datorie după încetarea unei bătălii? Sursele literare consemnează ceea ce presupuneau a fi funeraliile militare, și anume adunarea soldaților căzuți de pe câmpul de luptă și incinerarea lor colectivă¹⁸. Cu toate acestea, momentul în care avea loc această acțiune depindea direct de rezultatul bătăliei. Armatele victorioase aveau chiar datoria morală dar și totodată posibilitatea de a-și înmormânta soldații fără obstacole. Dar nu același lucru se putea spune și despre armatele învinse. Din nou, sursele literare demonstrează faptul că, deși aveau loc la un moment mai îndepărtat în timp de momentul propice, se făceau eforturi considerabile în a recupera rămășițele pământești ale defuncților și a le oferi, în final funeraliile binecuvenite. Un exemplu edificator este efortul lui Germanicus, care și-a condus trupele în locul în care s-a petrecut dezastrul sub comanda lui Varus din Pădurea Teutoburger cu intenția de a aduna osemintele romanilor pieriți și de a ridica un tumul deasupra lor¹⁹.

⁹ *Plut., Vit.Brut.*, 53.3. Traducere după Perrin, 1918, p. 247.

¹⁰ Tybout, 2016, p. 406.

¹¹ *Suet., Tib.*, 7.3. Traducere după Rolfe, 1913, p. 303.

¹² *Tac., Ann.*, 2.69-75, 77, 83, 3.1-5. Traducere după Moore, Jackson, 1931, p. 493-503, 505, 513, 523-529.

¹³ *Suet., Aug.*, 100.2. Traducere după Rolfe, 1913, p. 283.

¹⁴ *Cass. Dio*, 69.1.3. Traducere după Cary, 1925, p. 425.

¹⁵ *SHA, Sev.*, 19.1-4, 24.1-2. Traducere după Magie, 1921, p. 415-417, 429; *Cass. Dio*, 77.15.2-4. Traducere după Cary, 1927, p. 271-273.

¹⁶ Carroll, 2006, p. 211-232.

¹⁷ Carroll, 2009, p. 823.

¹⁸ *Tit. Liv.*, 23.46.5, 27.2.9. Traducere după Gardener Moore, 1940, p. 158, 209; *Dion. Hal.*, 5.47.1. Traducere după Cary, 1940, p. 137.

¹⁹ *Tac., Ann.*, 1.60-63. Traducere după Moore, Jackson, 1931, p. 345-353.

Mai mult, un pasaj interesant din opera lui Appian indică frecvența fenomenului de repatriere a rămășițelor celor căzuți în luptă, făcând referire la un episod din Războiul Sociilor, în care un decret al Senatului din 90 îHr interzicea transportul soldaților morți de pe câmpul de luptă la Roma, pentru ca numărul mare de victime să nu demoralizeze populația civilă²⁰. Acest episod reflectă cu claritate faptul că transportul morților era o realitate culturală, adesea întâlnită în cadrul societății romane. Totodată face referire la nevoia de a fi înmormântat în locul de baștină, în mormintele familiale unde cultul morților putea fi cu ușurință întreținut de membrii rămași în viață, acolo unde memoria celui defunct avea o șansă să supraviețuiască trecerii timpului. Marcus Tullius Cicero vorbește de nevoia oamenilor de a se întoarce în locurile unde s-au născut, în locul unde se țin riturile sacre ale strămoșilor și se păstrează memorialele înaintașilor²¹.

Cu toate acestea, care era soarta celor care decedau în ținuturi străine? Cum îi afecta acest lucru pe membrii familiei lor? Ce eforturi făceau aceștia pentru a repatria rămășițele celor dragi? Și mai mult, care era cadrul juridic în care puteau ei să acționeze? Este evident faptul că transportul unui cadavru din teritorii îndepărtate implica atât timp cât și eforturi financiare considerabile. Chiar și așa, în modul de viață bine reglementat din punct de vedere legal al vechilor romani existau o serie de reguli specifice legate de această practică funerară. Oratorul mai sus menționat indica în aceeași operă faptul că nu era permis ca oasele să fie adunate și păstrate pentru a fi înmormântate la un anumit moment îndepărtat în timp, cu excepția celor a căror moarte a survenit pe timp de război sau în teritorii străine, așa cum este legiferat în Legea celor XII Table²². Cu alte cuvinte, nimic nu poate împiedica înhumarea rămășițelor umane după moarte iar procesul nu ar trebui să fie amânat fără justă cauză. Cu toate acestea, pentru persoanele decedate departe de casă o excepție putea fi făcută pentru a permite ca familia să intre în posesia rămășițelor și pentru a le aduce acasă dacă asta își doreau.

Asta nu însemna neapărat că toată lumea își permitea costurile repatrierii, care puteau fi considerabile, în funcție de distanța parcursă. Acesta este motivul pentru care practica de *translatio cadaveris* putea fi accesibilă doar membrilor unei elite politice sau economice, militari cu solde mari sau membri ai administrației imperiale, în conformitate cu evidențele epigrafice adunate până în prezent²³. Membrii acestor elite și nu numai, cei care puteau apela la averile funciare ale celui defunct în calitate de moștenitori, puteau retrage din valoarea pecuniară a acestora eventualele costuri necesare transportului corpului, cheltuieli văzute de jurisprudența romană ca fiind costuri funerare permise²⁴. Acest fapt este confirmat și de Macer²⁵ în cadrul listei sale detaliate de

²⁰ App. B Civ., 1.43. Traducere după White, 1913, p. 83-85.

²¹ Cic. Leg., 2.3. Traducere după Keyes, 1928, p. 373.

²² Cic. Leg., 2.60. Traducere după Keyes, 1928, p. 447.

²³ Vezi Tybout, 2016, p. 391-398, 405-406.

²⁴ “*Impensa peregre mortui quae facta est ut corpus perferretur, funeris est, licet nondum homo funeretur: idemque et si quid ad corpus custodiendum vel etiam commendandum factum sit, vel*

cheltuieli funerare permise, unde regăsim și transportul defunctului²⁶. Mai mult, autoritățile locale trebuiau să asigure libera circulație a acestor rămășițe, să nu fie reținute sau afectate în vreun fel, pentru că nimănui nu îi era permis să interzică transportul defuncților pe drumurile publice²⁷.

Totodată sursele juridice vorbesc de două tipuri de morminte cu referire la practica transportului rămășițelor umane dintr-o locație într-alta, și anume mormintele temporare și mormintele permanente. Conceptul de *perpetua sepultura* a început să apară în sursele juridice ca opus noțiunii de morminte temporare încă din secolul al III-lea dHr, primul fiind considerat a fi un *locus religiosus*, în timp ce mormintele temporare nu aveau această calitate. O atare mențiune îi aparține juristului Paulus²⁸, care afirma că locul unde un corp a fost adus cu intenția de a fi transferat mai târziu într-un alt loc și nu pentru a fi înmormântat cum se cuvine, rămâne profan²⁹. O altă mențiune se referă la un edict al împăraților Dioclețian și Maximian din 290 dHr³⁰, ce legifera că dacă un cadavru nu este depus pentru eternitate într-un mormânt, nimeni nu poate interzice mutarea acestuia și implicit a transportului lui³¹. Un edict aparținând împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus³² definește ceea ce este considerată a fi o înmormântare legală (*iusta sepultura*), și anume un corp ce a fost înhumat (*terra conditum*), incluzând totodată și depunerea acestuia într-un sarcofag, cu intenția de a nu fi mutat sau transportat altundeva³³. Edictul continuă prin menționarea faptului că o situație excepțională ar putea permite transportul, un caz de necesitate majoră³⁴.

si quid in marmor vel vestem collocandam.”: Ulp., Dig., 11.7.14.4. Traducere în limba română după Watson, 1998, vol. I, p. 351.

²⁵ “*Funeris sumptus accipitur, quidquid corporis causa veluti unguentorum erogatum est, et pretium loci in quo defunctus humatus est, et si qua vectigalia sunt, vel sarcophagi et vectura: et quidquid corporis causa antequam sepeliatur consumptum est, funeris impensam esse existimo.*”: Dig., 11.7.37.

²⁶ Traducere după Watson, 1998, vol. I, p. 354.

²⁷ “*Ne corpora aut ossa mortuorum detinerentur aut vexarentur neve prohiberentur quo minus via publica transferrentur aut quominus sepelirentur, praesidis provinciae officium est.*”: Ulp., Dig., 11.7.38. Traducere în limba română după Watson, 1998, vol. I, p. 355.

²⁸ “*Si quis enim eo animo corpus intulerit, quod cogitaret inde alio postea transferre magisque temporis gratia deponere, quam quod ibi sepeliret mortuum et quasi aeterna sede dare destinaverit, manebit locus profanus.*”: Dig., 11.7.40.

²⁹ Traducere după Watson, 1998, vol. I, p. 355.

³⁰ “*Si necdum perpetuae sepulturae corpus traditum est, translationem eius facere non prohiberis.*”: Cod. Iust., 3.44.10.

³¹ Traducere după Blume, 2005.

³² “*Divi fratres edicto admonuerunt, ne iustae sepulturae traditum, id est terra conditum corpus inquietetur: videtur autem terra conditum et si in arcula conditum hoc animo sit, ut non alibi transferatur. sed arculam ipsam, si res exigat, in locum commodiorem licere transferre non est denegandum.*”: Dig., 11.7.39.

³³ Traducere după Watson, 1998, vol. I, p. 355.

³⁴ Vezi totodată și discuția în Paturet, 2007, p. 349-361.

Acest tip de necesitate are în vedere conceptul de morminte permanente și transferul rămășițelor dintr-un *locus religiosus* într-altul. Un astfel de exemplu de situație excepțională este menționat într-un rescript al împăratului Caracalla, dat în 214 dHr, adresat unei femei, Dorita³⁵, ce îi acorda permisiunea de a transfera rămășițele pământești ale fiului ei, dacă mormântul era amenințat de inundații sau de alte situații urgente similare, însă doar cu autorizația guvernatorului provincial³⁶. Acest rescript a fost totodată și sursa de inspirație pentru una dintre Opiniile lui Paulus³⁷, care indica faptul că odată ce un cadavru a fost înmormântat cum se cuvine, putea fi mutat într-o altă locație pe timpul nopții dacă exista vreun pericol de inundații sau alte surse de distrugere iminente³⁸.

Aceste exemple indică faptul că pentru a transporta un cadavru dintr-un mormânt permanent către un altul era nevoie de permisiunea din partea autorităților ce aveau această putere, așa cum este stipulat într-un edict al lui Marcus Aurelius³⁹, ce afirma că transportul unui cadavru prin sate și orașe ar trebui permis de către cei autorizați să facă acest lucru⁴⁰. Aceasta se datorează faptului că odată ce rămășițele sunt depuse într-un mormânt permanent, scoaterea lor ar duce la un caz de *violatio sepulchri*, aspru pedepsit de legile romane, acțiune însă permisă doar cu acordul preoților, împăratului sau a guvernatorilor, care îl reprezintă pe acesta din urmă în teritoriul provincial⁴¹. De aici și caracterul excepțional al fenomenului și diferențierea lui față de practica repatrierii defuncților decedați departe de casă, practică ce ar putea presupune, după caz, morminte temporare, adică *loca pura* și nu *religiosa*, și, deci, inutilitatea de a cere permisiunea autorităților⁴².

Sursele antice referitoare la subiectul aflat în discuție în aceste pagini nu se rezumă doar la cele literare și juridice, enumerate sumar mai sus, incluzând, deși într-un număr mai mic de exemplare adunate, acele epigrafe care indică fenomenul de *translatio cadaveris*, în cazul nostru, înregistrat în provinciile danubiene în rândurile populației civile. Alegerea acestui areal geografic distinct în detrimentul oricărui altuia este motivat de existența unor elemente comune specifice zonei limitrofe ale Imperiului, *limesul* danubian fiind caracterizat de o mobilitate aparte a unităților militare dar și a

³⁵ “*Si vi fluminis reliquiae filii tui continguntur vel alia iusta et necessaria causa intervenit, aestimatione rectoris provinciae transferre eas in alium locum poteris.*”: *Cod. Iust.*, 3.44.1.

³⁶ Traducere după Blume, 2005.

³⁷ “*Ob incursum fluminis vel metum ruinae corpus iam perpetuae sepulturae traditum sollemnibus redditis sacrificiis per noctem in alium locum transferri potest.*”: *Paulus, Sent.*, 1.21.1.

³⁸ Traducere după Scott, 1932.

³⁹ “*Non perpetuae sepulturae tradita corpora posse transferri edicto divi severi continetur, quo mandatur, ne corpora detinerentur aut vexarentur aut prohiberentur per territoria oppidorum transferri. divus tamen marcus rescripsit nullam poenam meruisse eos, qui corpus in itinere defuncti per vicus aut oppidum transvexerunt, quamvis talia fieri sine permissu eorum, quibus permittendi ius est, non debeant.*”: *Ulp., Dig.*, 47.12.3.4.

⁴⁰ Traducere după Watson, 1998, vol. IV, p. 300.

⁴¹ Referitor la acest subiect vezi și Mureșan, Mureșan, 2016.

⁴² Laubry, 2007, p. 154.

30 Ἀσίαν ἠνέχθη βασταζόμενον ὑπὸ
στρατιωτῶν τεταγμένων ὑπὸ σημεία
ἑκατοντάρχου
πρειμοπειλαρίου Κουιντιλίου Καπίτω-
νος γεινομένης αὐτῷ προπομπῆς
κατὰ πᾶσαν πόλιν καὶ παρεμβολὴν
35 οὕτω διαταξαμένου Αὐτοκράτορος
θεοῦ Ἀδριανοῦ καὶ μνήμα αὐτῷ ἐκ
τοῦ φίσκου κατεσκευάσθη.”⁴⁴

Acesta este un exemplu tipic în care membri ai elitei politico-sociale apelează la practica de *translatio cadaveris*, obicei des întâlnit și în sursele literare pentru cei ce împărtășeau acest statut social înalt.

Cu toate acestea, evidențele epigrafice indică și alte categorii sociale ce apelează la practica repatrierii osemintelor celor dragi. Două epigrafe în limba greacă, provenite din spațiul vest-pontic, înregistrează durerea părinților ce repatriază rămășițele fiilor lor, dispăruți înainte de vreme, departe de casă, în primii ani ai primului secol dHr. Primul este monumentul funerar al unui tânăr decedat din pricina unei boli, într-un loc rămas necunoscut, ale cărui rămășițe cinerale au fost aduse părinților la Callatis⁴⁵:

“1 [Δ]ιονύσιος Ποσειδων[ίου]
[δ]έρκεο τὴν ἀγέγωνον ἐμέ, ξένε, δέρκεο π[έτραν],
ὡς ἐπικώκυτος κείμαι ἐπὶ <σ>πιλάδι·
[οὔνε]κεν ἐν ξείνῃ Διονύσιος ἔφθιτο νούσῳ,
5 [λείψ]ανα δ’ ἐξ σποδιῆς ἤλυθει [ε]ἰς το[κέας].
[μήτ]ηρ δ’ εἰν οἴκοις α<ι>’ εἰ’ νέα κωκύουσα
[. . . .] ποθέει παῖδα καταφθίμενον.”⁴⁶

Cel de-al doilea monument face referire la un tânăr atlet, Agathandros, fiul lui Iulianus și al Reginei, în vârstă de 17 ani, care a murit la Smyrna în drum spre Delphi, unde avea intenția de a participa și învinge la jocurile pythice. Osemintele sale s-au întors la Tomis, unde au fost depuse sub placa indicată de inscripția⁴⁷:

“1 Ἰουλιανοῦ παῖς ἦν
καὶ Ῥηγείνης Ἀγάθανδρος |
ἑπτὰ καὶ δεκέτης φῶς
λίπον ἀελίου· |
5 Σμύρνη δ’ ἐνθνήσκω
καλῆ, σπεύδων ἀνελέσθ[αι] |
Πύθια καὶ πάτρη στέμ-
μα πάλης κομίσαι· |
ἀντὶ δέ μου στεφάνων

⁴⁴ *PHI*, nr. PH303021.

⁴⁵ *ISM*, III, 138.

⁴⁶ *PHI*, nr. PH173709.

⁴⁷ *ISM*, II, 189.

10 γενέται καὶ πατρὶς ἔχουσιν |
 ὁστέα μοῦνα λίθῳ
 τῷδ' ἐνι κευθόμενα· |
 χαῖρε, παροδεῖται.⁴⁸

Cele două exemple nu prezintă niciun indiciu referitor la statutul social deținut în cadrul comunității de cele două familii, epigrafele reliefând doar durerea părinților ce și-au pierdut copiii în floarea vârstei și efortul de a le repatria rămășițele. Putem doar specula asupra puterii financiare a acestora care le-ar fi putut permite să își ducă la bun sfârșit dorința.

Distanța mare parcursă pentru a repatria rămășițele celor dragi este reliefată de epitaful închinat de Marcus Servilius Fortunatus, de rang *ecvestru*, soției Flavia Iuliosa, decedată în Dacia și adusă acasă în Lambaesis, distanța considerabilă fiind sugerată de proverbialul “peste mări și țări”⁴⁹:

“*D(is) M(anibus) s(acrum) / Flaviae Iuli/osaе coniugi / vix(it) an(nos) XXVII / M(arcus) Servilius For/tunatus a militi(i)s / qui per maria et ter/ras retulit reliquias / coniugis ex provinci/a Dacia*”⁵⁰.

Epigrafele indică totodată faptul că nu doar cetățenii cu drepturi depline apelau la această practică, contând în acest sens în primul și primul rând puterea financiară a supraviețuitorilor. Astfel, în a doua jumătate a secolului al II-lea dHr, soția unui libert al lui Antoninus Pius de rang înalt în administrația imperială, Titus Aelius Titianus, ucis la Carnuntum, cel mai probabil în cadrul expediției lui Marcus Aurelius împotriva marcomanilor, aduce acasă la Roma rămășițele acestuia într-o urnă, transportul fiind permis chiar de împărat⁵¹:

“*D(is) M(anibus) / T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) Titiano prox(imo) / a libr(is) sacerdotal(ibus) def(uncto) Carnunt(o) / ann(or)um XXXXII m(ensium) III d(ierum) XIX marit(o) virgin(i) / dulciss(imo) et incomparabili bene/que merito quem funeravit / Fl(avia) Ampelis coniux carissima / et reliquias eius permissu Imp(eratoris) / ipsa pertulit consecravique / cum q(uo) v(ixit) a(nnos) XII m(enses) III d(ies) XXI sine ulla / querella*”⁵².

Un cenotaf descoperit la Ampelum poartă o inscripție ce indică transportul defunctului la Roma. Monumentul a fost ridicat pentru Marcus Iulius Hermias, libert al lui Traian și procurator al minelor de aur din Dacia, de către soția sa, Salonia Palestrice și de libertul Diogenes, ce au transferat rămășițele în Cetatea Eternă cu permisiunea împăratului⁵³:

“*D(is) M(anibus) / M(arco) Ulpio Aug(usti) / lib(erto) Hermiae proc(uratori) / aurariarum cuius / reliquiae ex indulgentia / Aug(usti) n(o)stri Romam latae / sunt*

⁴⁸ *PHI*, nr. PH173289.

⁴⁹ *CIL*, VIII, 2772.

⁵⁰ *EDCS*, nr. EDCS-20800636.

⁵¹ *CIL*, VI, 8878.

⁵² *EDCS*, nr. EDCS-18800066.

⁵³ *IDR*, III/3, 366.

/ *Salonia Palestrice / coniunx et Diogenes / lib(ertus) bene merenti fecer(unt) / vixit ann(os) LV*⁵⁴.

Dacă epigrafele grecești prezintă într-o manieră poetică durerea cauzată de moartea celor dragi departe de casă și eforturile considerabile de a-i aduce înapoi acasă, epitafurile latine indică o standardizare a limbajului, o sobrietate caracteristică, dedicantii fiind mai degrabă preocupați să menționeze permisiunea obținută din partea autorităților împunătoare și, prin urmare, legalitatea acțiunii întreprinse.

De regulă, cenotafurile nu pot sta drept dovadă pentru fenomenul de *translatio cadaveris* fără a fi însoțite de elemente suplimentare ce ar putea indica într-un fel sau altul această acțiune, așa cum am văzut în cazul anterior, unde epitaful este cel ce atestă cu siguranță repatrierea rămășițelor. O altă posibilitate ar fi acele cazuri în care avem de a face cu perechi de monumente provenind din locații diferite, ambele purtând aceeași inscripție funerară, în care unul dintre monumente este cenotaful și celălalt mormântul permanent ce găzduiește rămășițele pământești ale defunctului.

Un astfel de exemplu este perechea de monumente ce îl comemorează pe Lucius Annius Octavius Valerianus, care are un sarcofag ridicat de el însuși la Roma⁵⁵ (*“D(is) M(anibus) s(acrum) L(ucius) Annius Octavius Valerianus / evasi effugi Spes et Fortuna valete / ni(hi)l mihi vo<b=V>iscum est ludificate alios”*)⁵⁶ și o țiglă purtând aceeași inscripție, cu mici diferențe de redactare, descoperită la Romula⁵⁷ (*“D(is) M(anibus) s(acrum) L(ucius) Annius Octavius Valerianus / evasi effugi <S=G>pes et Fortuna valete / ni(hi)l mihi(i) vo<b=V>i(s)cum est ludific[ate alios]”*)⁵⁸. De data aceasta nu avem nicio informație legată de transportul corpului defunctului, care dintre cele două monumente este cenotaful și care mormântul real. O ipoteză ar fi aceea conform căreia persoana în discuție rezida la Roma, fie el însuși ori familia acestuia, având proprietăți deținute în Dacia. Aici își găsește sfârșitul, fiind apoi transportat, probabil, la Roma, țiгла inscripționată păstrând memoria defunctului pentru comunitatea din Romula. O analogie poate fi făcută cu un caz consemnat de către juristul Quintus Mucius Scaevola⁵⁹, unde un *pater familias* din Campania, înainte de a pleca spre proprietățile deținute undeva departe de casă, lasă instrucțiuni consemnate atât într-un testament cât și un codicil, ca, în caz de deces în timpul călătoriei sale, 60 de aurei să îi fie lăsați tovarășului său de drum, Lucius Tutius, pentru a-i aduce înapoi acasă corpul

⁵⁴ EDCS, nr. EDCS-16100887.

⁵⁵ CIL, VI, 11743.

⁵⁶ EDCS, nr. EDCS-17201420.

⁵⁷ AÉ, 1980, 767.

⁵⁸ EDCS, nr. EDCS-08900572.

⁵⁹ *“Ab heredibus petierat, ut, si in provincia decessisset, sexaginta lucio titio darentur, ut is corpus eius curaret in patriam reportari, et adiecerat haec verba: "cui concedi volo, si quid ex ea pecunia supererit". Eadem die codicillos ad heredes suos ita scripserat: "peto a vobis, ut, sive in provincia sive in via aliquid mihi humanitus acciderit, corpus meum curetis et in campania et in monumentum filiorum meorum reportare". Quaesitum est, an id, quod supererit ex sexaginta, a lucio titio tacite ademerit. Respondit ademptum videri.”: Dig., 34.4.30.2.*

pentru a fi înmormântat alături de fiii săi⁶⁰.

În concluzie, așa cum am afirmat până acum, în ciuda numărului mic de evidențe epigrafice referitoare la fenomenul de *translatio cadaveris* în lumea romană, acesta era mult mai frecvent decât se credea până acum. Mai mult, reglementările legate de această practică înregistrate în diferite surse juridice ale epocii indică faptul că avem de a face cu o realitate palpabilă, structurală și culturală. Chiar dacă sursele literare tindeau să prezinte doar acele cazuri de repatrieri ale rămășițelor membrilor elitei, practica nu era sub nicio formă limitată la această categorie socială, dacă aveai capacitatea financiară de a face acest lucru, statul și legea romană asigurau finalizarea procesului de înmormântare propriu-zisă și obținerea unui mormânt permanent pentru cei defuncți departe de casă. Iar prin marcarea în cadrul epitafurilor a efortului întreprins se poate astfel observa nevoia supraviețuitorilor de a marca ritualic maniera de a face față durerii cauzate de pierderea unei ființe dragi.

⁶⁰ Traducere după Watson, 1998, vol. 3, p. 169-170.

BIBLIOGRAFIE

- AÉ*
Blume, 2005 *L'Année Épigraphique*, Paris.
Fred H. BLUME, *Annotated Justinian Code*, 2005, on-line
<http://www.uwyo.edu/lib/blume-justinian/>
- Carroll, 2006 Maureen CARROLL, *Spirits of the Dead. Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2006, 331 pg., ISBN 0-19-929107-1.
- Carroll, 2009 Maureen CARROLL, *Dead Soldiers on the Move. Transporting Bodies and Commemorating Men at Home and Abroad*, În: Ángel MORILLO, Norbert HANEL, Esperanza MARTÍN (eds), *Limes XX: Estudios sobre la frontier romana*, Ediciones Polifemo, Madrid, 2009, 1678 pg., ISBN 8400088549, 978-8400088545.
- Cary, 1925,
1927 Dio Cassius Cocceianus, *Roman History*. Translated by Ernest CARY on the basis of the version of Herbert Baldwin FOSTER, 9 vol., Loeb Classical Library, 32, 37, 53, 66, 82-83, 175-177, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1914-1927.
- Cary, 1940 Dionysius of Halicarnassus, *The Roman antiquitie*. With an English translation by Earnest CARY, on the basis of the version of Edward SPELMAN, 7 vol., Loeb Classical Library, 319, 347, 357, 364, 372, 378, 388, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1937-1950.
- CIL*
Cracco
Ruggini, 1995 *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
Lellia CRACCO RUGGINI, *Les morts qui voyagent: le rapatriement, l'exil, la glorification*, În: François HINARD (ed), *La mort au quotidien dans le monde romain (Actes du coll. organisé par l'Université de Paris IV, 7-9 octobre 1993)*, Editions de Boccard, Paris, 1995, 258 pg., ISBN 270180096X..
- de Visscher,
1963 Fernand de VISSCHER, *Le droit de tombeaux romanis*, Giuffrè, Milan, 1963, 340 pg.
- EDCS*
Estiez, 1995 *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*, on-line
http://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=en
Olivier ESTIEZ, *La translatio cadaveris. Le transport des corps dans l'Antiquité romaine*, În: François HINARD (ed), *La mort au quotidien dans le monde romain (Actes du coll. organisé par l'Université de Paris IV, 7-9 octobre 1993)*, Editions de Boccard, Paris, 1995, 258 pg., ISBN 270180096X.
- Gardener
Moore, 1940 Titus Livius, *History of Rome*. With an English translation by Frank GARDNER MOORE, vol. VI-VIII, Loeb Classical Library 355, 368, 381, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1940-1949.
- Hope, 2003 Valerie M. HOPE, *Remembering Rome. Memory, funerary monuments and the Roman Soldier*, În: Howards WILLIAMS (ed), *Archaeologies of Remembrance. Death and Memory in Past Societies*, Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York, 2003, 310 pg., ISBN 0-306-47451-4.
- ISM*
Inscriptiones Scythiae Minoris: Graecae et Latinae – Inscriptiile din Scythia Minor: grecești și latine, Dionisie M. PIPPIDI, Ioan I. RUSSU (eds), Ed. Academiei Române, București: I. *Histria și împrejurimile* (D.

- M. PIPPIDI), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983, 544 pg. + 427 il.; II. *Tomis și teritoriul său* (I. STOIAN, Al. SUCEVEANU), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987, 435 pg. + 468 il.; III. *Callatis et son territoire* (Al. AVRAM), Ser. 2, Ed. Enciclopedică, București, Diffusion de Boccard, Paris, 1999, XXVI + 638 pg. + 85 pl.; IV. *Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, (Em. POPESCU), Basilica, Ed. Academiei Române, București, 2015, 412 pg. + 247 pl.; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Em. DORUȚIU-BOILĂ), Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, 351 pg + 35 pl.
- Kaser, 1978 Max KASER, *Zum römischen Grabrecht*, În: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, Romanistische Abteilung, 95, 1978, p. 15-92.
- Keyes, 1928 Cicero, *De re Publica (On the Republic), De Legibus (On the Laws)*, Translated by C. W. KEYES, Loeb Classical Library, 213, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1928 (reprint 2006), 544 pg.
- Laubry, 2007 Nicolas LAUBRY, *Le transfer des corps dans l'Empire romain: problèmes d'épigraphie, de religion e de droit romain*, În: *Mélanges de l'École française de Rome*, Antiquité, 119-1, 2007, p. 149-188.
- Magie, 1921 *Historia Augusta*. Translated by David MAGIE, 3 vol., Loeb Classical Library, 139-140, 263, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1921-1932.
- Moore,
Jackson, 1931 Tacitus, *Histories: Books 4-5. Annals: Books 1-3*. Translated by Clifford H. MOORE and John JACKSON, Loeb Classical Library, 249, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1931, 656 pg.
- Mureșan,
Mureșan, 2016 Ioana MUREȘAN, Lucian-Mircea MUREȘAN, *Violatio sepulchri – Between the legal concept and Roman funerary practice in the Balkans*, În: *ArheoVest*, Nr. IV: *In Honorem Adrian BEJAN, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 26 noiembrie 2016*, Vol. 1: *Arheologie*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare și Istorie*, Universitatea de Vest din Timișoara, JATEPress Kiadó, Szeged, 2016, Vol. 1: pp. 1–532 + DVD, Vol. 2: pp. 533–982, ISBN 978-963-315-310-9 (Összes/General), ISBN 978-963-315-311-6 (Kötet/Vol. 1), ISBN 978-963-315-312-3 (Kötet/Vol. 2); Vol. 2, p. 843-860, *on-line*
<http://arheovest.com/simpozion/arheovest4/44.pdf>
- Paturet, 2007 Arnaud PATURET, *Le transfert des morts dans l'antiquité romaine: aspects juridiques et religieuses*, În: *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, 54, Paris, 2007, p. 349-378.
- Perrin, 1916,
1917, 1918 Plutarch. *Lives*, Translated by Bernadotte PERRIN, 11 vol., Loeb Classical Library, 46-47, 65, 80, 87, 98-103, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1914-1926.
- PHI
Piso, 1993 *Searchable Greek Inscriptions*, *on-line* <https://epigraphy.packhum.org/>
- Rolfe, 1913 Ioan PISO, *Fasti Provinciae Daciae, I: Die senatorischen Amtsträger*, Antiquitas, Reihe 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, 43, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1993, 340 pg., ISBN 3774926158.
- Suetonius, *Life of the Caesars*, Translated by J. C. ROLFE, 2 vol., Loeb Classical Library 31, 38, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1913-1914.

- Scott, 1932 Samuel Parson SCOTT, *The Civil Law. Including The Twelve Tables, The Institutes of Gaius, The Rules of Ulpian, The Opinions of Paulus, The Enactments of Justinian, and The Constitutions of Leo*, 17 vol., Cincinnati, 1932, on-line <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>
- Tybout, 2016 Rolf A. TYBOUT, *Dead Men Walking: The Repatriation of Mortal Remains*, In: Luuk de LIGT, Laurens E. TACOMA (eds), *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*, Brill Publishing, Leiden / Boston, 2016, 518 pg., ISBN 978-90-04-30737-7.
- Watson, 1998 *The Digest of Justinian*, Latin text edited by Theodor MOMMSEN with the aid of Paul KRUEGER; English translation edited by Alan WATSON, 4 vol., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1985 (reprint and revised 1998), ISBN 0812220331.
- White, 1913 Appian, *Roman History Volumes III-IV*, Translated by Horace WHITE, Loeb Classical Library, 4-5, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1913.